

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ СВІДОМОГО ВИБОРУ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ СТАРШОКЛАСНИКАМИ/СТАРШОКЛАСНИЦЯМИ

Статтю присвячено визначенню та класифікації психологічних умов, за яких учні/учениці старших класів зможуть сформувати свідомий вибір свого життєвого шляху.

Ключові слова: психологічні умови, свідомий вибір, життєвий шлях, вікові особливості старшокласників, зовнішні та внутрішні психологічні умови свідомого вибору життєвого шляху старшокласниками/старшокласницями.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Велике теоретичне та практичне значення має дослідження проблеми формування вибору власного життєвого шляху учнями/ученицями українських шкіл. Ця проблема є недостатньо дослідженою, адже всі наукові дослідження цього вікового періоду пов'язані переважно з професійним самовизначенням старшокласників/старшокласниць. Хоча саме в цьому віці особистості самовизначаються в усіх сферах життя і є надзвичайно сприйнятливими до всіх умов, які впливають на них. Важливо визначити всі психологічні умови, за яких особистість здатна зробити свій свідомий вибір. Психологічні умови, які сприяють або, навпаки, заважають учням/ученицям сформувати свідомий вибір життєвого шляху, потребують вивчення та систематизації. Останнє дасть змогу удосконалити деякі аспекти навчально-виховного процесу в школах, сім'ях школярів/школярок, що допоможе їм краще планувати своє життя в майбутньому, оптимально реалізовувати свої цілі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «життєвий шлях» досліджували низка науковців (Б. Ананьєв, О. Мещеркіна, В. Панок, Г. Рудь, Л. Сохань та інші), вони розглядали категорію «життєвий шлях» в контексті її значення, але жоден із цих авторів не зупинявся на дослідженні того, коли саме людина формує вибір свого життєвого шляху та що впливає на те, чи може людина свідомо вибрати свій життєвий шлях. Тому ця проблема є ще не дослідженою за наявності досить значної кількості досліджень категорії «життєвий шлях» у загальному плані.

Мета нашої статті – визначити взаємозв'язок психологічних умов та свідомого вибору життєвого шляху учнями/ученицями старших класів у сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. Поняття «життєвий шлях» досліджували багато вітчизняних та зарубіжних науковців, які пізніше сформулювали різні його визначення, відповідно до власних теоретичних підходів. Ми розглянули й порівняли деякі з них задля уточнення розуміння змісту категорії «життєвий шлях». Перш за все, цю категорію важливо розглядати лише в контексті суспільства, в якому перебуває особистість, а також часу, епохи, в якій ця особистість живе. Б. Ананьєв писав: «Життєвий шлях – це історія формування та розвитку особистості в певному суспільстві, сучасника певної епохи, однолітка певного покоління» (переклад з російської тут і далі наш. – І. Ш., М. Г.) [1, с. 104–105].

Конкретні історичні умови можуть впливати на різноманітність розгортання життєвого шляху особистості іноді навіть більш сильно й безпосередньо, ніж індивідуальні-психологічні особливості особистості. Ця думка виразно прослідковується в теоретичному підході Л. Сохань. Українська дослідниця пише: «Життєвий шлях – це продукт безпосереднього освоєння і перетворення суб'єктом об'єктивних умов існування» [5, с. 15].

Ще одним важливим аспектом в категорії життєвого шляху, який необхідно враховувати, даючи визначення цьому поняттю, є власний внутрішній світ людини, його наповнення почуттями, думками й переживаннями. «Життєвий шлях – це не просто розгорнута у просторі та часі канва людського життя. Це життя в його наповненості подіями, при цьому як подіями зовнішніми, так і подіями внутрішніми, духовного життя людини – думками, почуттями, переживаннями» [5, с. 35].

Іншим важливим аспектом тлумачення категорії «життєвий шлях» є важливість розуміння

відмінності самого плину життя й випадкових подій у ньому й планів та орієнтирів індивіда на своє життя у майбутньому. *О. Мецєркіна* вважала, що життєвий шлях особистості регулюється як і самим плином часу й подій у житті, так і попереднім плануванням свого майбутнього, складанням планів та визначенням орієнтирів. Тобто, життєвий шлях – це не лише те, що відбувається в житті поза межею контролю індивіда, випадкові події чи ситуації, а й те, які він ставить цілі й задачі, як планує їхнє виконання, усі перспективи та їх попередня структурованість. «Життєвий шлях як соціальний інститут означає, з одного боку, регулювання життя секвенціональною (послідовною) його течією, з іншого, – це структурування горизонту життєвого світу, на який орієнтується і в рамках якого планують свої дії індивіди. Життєвий шлях – ланцюжок фаз життя, які разом із досвідом набувають в процесі соціалізації різного значення» [8, с. 61–67].

В. Панок і *Г. Рудь* підкреслювали, що ключовим елементом у категорії життєвого шляху є активність особистості, яка проявляється у взаємодії з певними життєвими обставинами. Ці автори писали: «Життєвий шлях особистості – загальнонаукова системна категорія, що описує події індивідуального життя людини з точки зору взаємодії суб'єкта активності з його життєвими обставинами, у яких ця активність якраз і здійснюється» [9, с. 280]. Життєвими обставинами можуть бути як природні, так і соціальні фактори, які можуть мати прямий чи опосередкований вплив на особистість.

Узагальнене визначення змісту категорії «життєвий шлях» може бути таким: «Життєвий шлях – процес індивідуального розвитку людини від народження до смерті. На відміну від “тривалості життя” (lifespan), яка позначає тільки часовий інтервал від народження до смерті, безвідносно до його змісту, і “життєвого циклу” (lifecycle), під яким мають на увазі повторювані, більш чи менш інваріантні (біологічні, соціальні та біосоціальні) аспекти розвитку, життєвий шлях характеризується багатомірністю, передбачає наявність багатьох автономних тенденцій, ліній і можливостей розвитку, реалізація яких значно залежить від власного вибору суб'єкта» [13].

Наступним важливим аспектом, теоретичні основи якого необхідно розглянути, є вікові особливості учнів/учениць старших класів. Немає загальноприйнятої в усьому світі вікової періодизації, адже це складний процес, на який впливають багато чинників. Багато вчених мали власний погляд на те, за якими критеріями необхідно визначати вікові межі та за якими характеристи-

ками їх описувати. Так було створено низку періодизації на основі певних теоретичних підходів. Більшість учених виділяють період юнацького віку, який, своєю чергою, поділяють на ще декілька періодів. Один з них – це рання юність, до якої, зокрема, належать учні старших класів 16–17 років. Юнацький вік є перехідним періодом між дитинством та дорослістю. Це період стабілізації особистості. *І. Кон* зазначав: «Слово “юність” позначає фазу переходу від залежного дитинства до самостійної та відповідальної дорослості, що передбачає, з одного боку, завершення фізичного, зокрема статевого, дозрівання, а з іншого – досягнення соціальної зрілості. Але в різних суспільствах це відбувається по-різному» [6, с. 6].

У нашому науковому дослідженні ми взяли за основу визначення вікових особливостей старшокласників/старшокласниць вікову періодизацію психолога *Л. Виготського*. Цей науковець запропонував характеризувати кожен віковий період за трьома параметрами: соціальна ситуація розвитку, провідна діяльність та новоутворення віку. За його періодизацією учні старших класів перебувають у ранньому юнацькому віці.

Про соціальну ситуацію розвитку *Л. Виготський* писав: «Слід визнати, що до початку кожного вікового періоду складаються зовсім своєрідні, специфічні для цього віку, виняткові, єдині і неповторні відносини між дитиною і довколишньою дійсністю, насамперед соціальною. Це ставлення ми і назвемо соціальною ситуацією розвитку в цьому віці» [3, с. 259]. Соціальна ситуація розвитку в юнацькому віці зумовлена підготовкою до вступу у самостійне життя, пов'язана зі школою та навчанням, хоча учні та учениці психологічно, так би мовити, «виростають із шкільної форми». Центром психічного життя стає майбутнє. Стосунки юнаків та юнок із дорослими стабілізуються: зменшується рівень суперечностей і збільшується взаєморозуміння між ними. В учнів та учениць відбувається продовження емансипації, тобто звільнення від опіки та контролю дорослих із метою самоствердження. Школярі та школярки стають більш самостійними та незалежними.

Провідна діяльність у юнацькому віці – професійно-навчальна. Учні/учениці проявляють свою активність не лише у навчанні, а й у виборі напрямку майбутньої діяльності, майбутньої професії та ін. Але не тільки конкретний результат є головною метою для учнів (наприклад, вступ до ВНЗ, знаходження місця роботи), а й визначення можливих варіантів та шляхів досягнення цього результату. Учні/учениці загалом стають більш

спрямованими саме на своє майбутнє, а не на теперішнє.

Основне новоутворення юнацького віку – професійне та особистісне самовизначення [2, с. 217]. Саме в цьому віці люди починають робити вибір свого життєвого шляху, шукають своє місце у дорослому світі. Самовизначення старшокласників та старшокласниць відбувається на основі ще одного новоутворення – світогляду. «Світогляд – форма суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність, як світ свого буття й діяльності, визначає і сприймає своє місце й призначення в ньому» [4, с. 91]. Тобто, учні/учениці, маючи вже досить сформовану систему поглядів на світ, визначають, ким та якими вони бачать чи хочуть бачити себе у цьому світі.

Щоб дослідити психологічні умови формування свідомого вибору учнями/ученицями їхнього життєвого шляху, необхідно визначити, що саме являє собою поняття «свідомий вибір» і який вибір старшокласників можна вважати свідомим. «Свідомість – вищий рівень психічного відображення і саморегуляції, властивий тільки людині як суспільно-історичній істоті. Свідомість характеризується: активністю, інтенціональністю (спрямованістю на щось), здатністю до рефлексії та самоспостереження, мотиваційно-ціннісним характером, різними ступенями ясності» [10, с. 371]. «Свідомі дії – дії, спрямовані на досягнення заздалегідь поставленої мети і здійсненні за допомогою контрольованих операцій. Такі дії передбачають усвідомлення умов, засобів і способів їх виконання, що, у свою чергу, передбачає участь у словесних за своєю природою механізмів відображення й виражається в можливості дати про дії словесний звіт собі та іншій особі» [4].

Із цього ми можемо зробити висновок, що *свідомий вибір особистості – це психологічне поняття, що вказує на вибір людиною конкретної мети. Цей вибір спрямовано на досягнення цієї мети. Свідомий вибір особистості здійснюється за допомогою контрольованих дій, за ясного усвідомлення умов, засобів і способів досягнення мети. Комплекс цих елементів передбачає можливість дати словесне пояснення своїх дій собі та іншим.* Отже, свідомий вибір життєвого шляху старшокласниками/страшокласницями, своєю чергою, передбачає чітке усвідомлення власної мети та дій у майбутньому, які виконуються чи будуть виконуватись задля її досягнення, можливість саморегуляції своєї діяльності на шляху до досягнення цієї мети.

У нашому теоретичному дослідженні ми спираємося на гіпотезу про те, що є перелік психо-

логічних умов, за яких формується свідомий вибір старшокласників. «Умова – необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь» [12]. Під психологічними умовами ми будемо розуміти психологічне поняття, зміст якого складається із внутрішніх та зовнішніх чинників, що створюють комплекс таких обставин, які певним чином впливають на психічний стан людини, її внутрішній світ, прийняття рішень та життєдіяльність. Психологічні умови можуть бути зовнішніми та внутрішніми. До перших, зовнішніх психологічних умов, відносимо соціальне оточення, все навколишнє середовище, яке має хоч якийсь вплив на особистість. До інших, внутрішніх, психологічних умов, можемо віднести власне темперамент, самооцінку, локус контроль, характер тощо, які суттєво впливають на формування у молодій людині свідомого вибору життєвого шляху.

У нашому дослідженні ми сформулювали класифікацію психологічних умов, за сприятливого впливу яких старшокласники/старшокласниці здатні сформулювати свідомий вибір свого життєвого шляху, тобто прийняти рішення з усвідомленням конкретних цілей і можливістю дати звіт про ці цілі та способи їх реалізації. Ми поділили психологічні умови на зовнішні та внутрішні.

До зовнішніх психологічних умов формування у людини свідомого вибору життєвого шляху ми віднесли стосунки з батьками, з вчителями, міжособистісні стосунки, вплив Інтернету та соціальних мереж, вплив засобів масової інформації, фінансове положення родини, наявність зразка та ролі моделі для наслідування. Ці умови також можна назвати соціальними, адже ними є все навколишнє середовище та оточення особистості, з яким особистість постійно взаємодіє. Стосунки з батьками, друзями та вчителями, безумовно, мають великий вплив на учнів. Це основне коло спілкування старшокласників, оточення, з яким вони постійно взаємодіють. Вплив Інтернету та соціальних мереж також є вагомим і його необхідно враховувати, адже в теперішні часи старшокласники проводять там значну частину свого часу, мають доступ до величезної кількості інформації, яку інколи не в змозі фільтрувати чи перевіряти. ЗМІ слід розглядати як окрему ланку умов, адже вони постійно присутні в житті учнів та часто використовують маніпуляційні засоби впливу. Фінансове становище родини також є важливим чинником, що визначає можливість сформулювати свідомий вибір свого подальшого життя. Надто високий чи низький рівень матеріального забезпечення може спри-

яти чи навпаки перешкоджати тому, що учні будуть в змозі зробити свідомий вибір життєвого шляху. Приклад для наслідування є вагомою умовою, адже особа, яку учні вибирають для себе рольовою моделлю, тобто особою, яка є взірцем, може впливати на старшокласників.

Найважливішими внутрішніми психологічними умовами свідомого вибору життя, які ми виділили, є темперамент особистості, самооцінка, локус контролю, психологічний вік та рівень реалізації задумів. Ми визначимо, чи є якась кореляція між типами темпераменту та рівнем сформованості вибору життєвого шляху, і чи певні властивості психіки, такі як емоційна стабільність чи нестабільність, екстраверсія та інтроверсія, мають вплив на це. «Самооцінка – судження людини про міру наявності у неї тих чи інших якостей, властивостей у співвідношенні з певним еталоном, зразком. Самооцінка – вияв оцінного ставлення людини до себе» [4]. Наступною внутрішньою психологічною умовою є локус контролю. «Локус контролю – термін для позначення способів (стратегій), за допомогою яких люди приписують причинність і відповідальність за результати своєї і чужої діяльності» [11]. За інтернального локусу контролю людина приписує відповідальність за всі події, що стаються з нею собі та власним силам, а при екстернальному локусі контролю – зовнішньому світу та подіям. Психологічний вік особистості та рівень реалізації задумів – ключові поняття, які належать до категорії життєвого шляху, за А. Кроніком та Є. Головахою [7].

До осіб, які можуть впливати на вибір життєвого шляху старшокласниками, крім членів сім'ї та друзів, ми відносимо класних керівників, соціальних працівників, соціальних педагогів, шкільних психологів. Далі будемо коло цих осіб узагальнено називати вихователями. Оскільки ці люди мають вплив на те, наскільки свідомо може сформуватись вибір учнями/ученицями життєвого шляху, доцільно надати певні рекомендації задля того, щоб цей вплив був ефективнішим, сприяв тому, щоб школярі та школярки робили свідомий вибір, особливо, якщо немає інших сприятливих умов. Якщо вихователі фіксують негативні стосунки в родині, неблагополучні сім'ї в учнів/учениць, то тоді їм варто перебирати на себе більшу частину відповідальності, виховного впливу з метою формування свідомого вибору не тільки професійного, а й особистісного самовизначення старшокласників, тобто їхнього життєвого шляху.

По-перше, варто мінімізувати вплив засобів масової інформації, Інтернету та соціальних мереж на особистість кожного учня/учениці

та слідкувати за тим, щоб цей вплив не мав жодних різко негативних тенденцій чи настроїв. Вихователі не в змозі повністю контролювати такі впливи, але їх зменшення в ситуаціях, коли це можливо, матиме позитивний ефект на можливість учнів сформувати свідомий вибір життєвого шляху.

По-друге, важливою рекомендацією для вихователів є розвиток в учнів/учениць критичного мислення. Цей спосіб мислення необхідний задля можливості критично ставитись до отриманої інформації, до стереотипів, прийнятих норм та моди. Важливо виховувати в учнів/учениць вміння аналізувати, синтезувати, розвивати власні погляди, не піддаватись легко маніпуляційним впливам. Це допоможе старшокласникам не створювати собі непотрібних кумирів, не реалізовувати чужі шкідливі ідеї, не повторювати неприйнятні способи дій тощо.

По-третє, ще однією практичною рекомендацією є заохочення учнів до впевненості у собі та своїх силах, любові до себе. Адекватна самооцінка завжди сприятиме досягненню успіху, так само як і впевненість в собі. Але, разом з тим, необхідно бути відповідальним за все, що відбувається в житті, розуміючи, що кожна життєва подія – результат власного вибору кожного учня/учениці.

Висновки. 1. Старшокласники/старшокласниці перебувають у віці ранньої юності, в якому вони самовизначаються в усіх сферах життя, тобто роблять вибір свого життєвого шляху. На те, чи буде цей вибір свідомим, тобто з повністю усвідомленими цілями та способами їхньої реалізації, впливає перелік зовнішніх та внутрішніх психологічних умов, тобто таких специфічних обставин, які суттєво впливають на формування свідомого вибору у віці ранньої юності.

2. Існує прямий взаємозв'язок психологічних умов та свідомого вибору життєвого шляху старшокласниками/старшокласницями. Позитивними психологічними умовами, які сприяють формуванню свідомого вибору життєвого шляху, є добрі стосунки з батьками, вчителями та друзями, добре фінансове становище родини, незначний вплив на особистість ЗМІ, Інтернету та соціальних мереж, адекватна самооцінка, інтернальний локус контролю, психологічний вік, що відповідає хронологічному, високий рівень реалізації задумів.

3. Для того, щоб сприяти формуванню в старшокласників/старшокласниць свідомого вибору життєвого шляху, вихователям варто мінімізувати вплив на учнів ЗМІ, Інтернету та соціальних мереж, розвивати в них здатність до критичного мислення та впевненість у собі.

Статтю підготовлено в рамках розробки науково-дослідної теми кафедри психології та педагогіки НАУКМА «Психолого-педаго-

гічні умови становлення й функціонування особистості в сучасному соціально-економічному просторі».

Список літератури

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. – 340 с.
2. Вікова психологія : навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
3. Выготский Л. С. Проблема возраста / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собр. соч. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – 377 с.
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 375 с.
5. Жизненный путь личности / под ред. Л. В. Сохань. – К. : Наук. думка, 1987. – 281 с.
6. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 256 с.
7. Кроник А. А. Каузометрия. Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути / А. А. Кроник, Р. А. Ахмеров. – М. : Смысл, 2008. – 294 с.
8. Мещеркина Е. Ю. Жизненный путь и биография: преемственность социологических категорий / Е. Ю. Мещеркина // Социологические исследования. – 2002. – № 7.
9. Панок В. Г. Психологія життєвого шляху особистості : монографія / В. Г. Панок, Г. В. Рудь. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 280 с.
10. Психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
11. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Педагогика-Пресс, 1999. – 440 с.
12. Словник української мови [Електронний ресурс] / Академічний тлумачний словник 1970–1980. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/umova>. – Назва з екрана.
13. Энциклопедический словарь по психологии и педагогике. 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://psychology_pedagogy.academic.ru/6314. – Заглавие с экрана.

I. Shumik, M. Golubeva

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF FORMING THE CONSCIOUS CHOICE OF THE LIFE WAY OF HIGH SCHOOL PUPILS

This article examines and classifies the psychological conditions due to which pupils of the high school can make a conscious choice of their life path.

We made our own classification of psychological conditions of the formation of a conscious choice of life path by the pupils of high school and made our own methodology for studying the correlation of psychological conditions and the level of formation of a conscious choice of the life path. On their basis, it was advisable to create practical recommendations for teachers, social workers, or social educators, school psychologists, and people involved in the educational process of general education schools, lyceums, and gymnasiums.

We can note that pupils of high school are in the age of early adolescence, in which they are self-determined in all spheres of life, that is, they make a choice of their way of life. The fact that this choice is conscious, that is, with fully aware goals and methods of their implementation, is influenced by a list of external and internal psychological conditions, that is, those specific circumstances that make the formation of conscious choice possible.

There is a direct correlation between psychological conditions and the conscious choice of life path by pupils. Positive psychological conditions that contribute to the formation of the conscious choice of the life path are good relationships with parents, teachers and friends, a good financial position of the family, lack of influence on the personality of mass media, the Internet and social networks, lack of an example for imitation among well-known people and characters, adequate self-esteem, internal locus of control, psychological age which corresponds to the chronological one, and a high level of realization of ideas.

For all school staff to contribute to the formation of a conscious choice of the life path for high school pupils, older people should minimize the impact on students of the media, the Internet and social networks, to develop students' ability to think critically, to be realistic about their own abilities and self-confidence.

Keywords: psychological conditions, conscious choice, life way, age features of senior pupils, external and internal psychological conditions of conscious choice of life way of senior pupils.

Матеріал надійшов 30.07.2017